

Розуміння феномена зазначених договорів дозволяє виробити однаковий підхід до їхнього регулювання.

Україна вибрала шлях ринкових відносин, але законодавчий пробіл, що існує в біржовій сфері, є перешкодою до економічного росту України. Законодавець повинен вчасно відреагувати на сучасні тенденції і нововведення в біржовій сфері, що дозволяє створити адекватний правовий простір, залучити інвестиції, зупинити вивіз капіталу з держави.

Література

1. Про товарну біржу: Закон України від 10 грудня 1991 р. № 1956-ХІІ. — Ст. 139.
2. Шехтер А. И. Правовое регулирование биржевой торговли // Закон. — 2005. — № 5. — С. 32–35.
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
4. Соффер Т. В. Сделки в биржевой торговле: Дис... канд. юрид. наук. — М., 1996.
5. Петросян Э. С. Понятие и классификация биржевых сделок // Юридический мир. — 2003. — № 10. — С. 46–52.
6. О налогообложении прибыли предприятий: Закон Украины (в редакции Закона Украины от 22 мая 1997 г. № 283/97-ВР) // Все о бухгалтерском учете. — 2000. — № 96. — С. 3–44.

УДК 347.426(091)(470)

Т. Є. Крисань

РОЗУМІННЯ ЗБИТКІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Необхідність відшкодування зазначених втрат стояла перед людством завжди. З моменту встановлення товарно-грошових відносин в суспільстві стало особливо актуальним питання про захист прав і законних інтересів учасників цих відносин. Одним з якнайдавніших і основоположних інститутів у захисті порушених прав є інститут відшкодування збитків, який зберігає своє значення до цього дня.

Його регулювання у Російській імперії багато в чому перейшло до сучасного законодавства. Тому на цей час є актуальним розгляд основних положень учення про збитки у цивільному праві Російської імперії та його впливу на сучасне розуміння збитків.

У праві Російської імперії вчення про збиток відчувало багато в чому вплив римського приватного права.

Г. Ф. Шершеневич так визначав поняття збитків: «Шкода, зазнана майном, що полягає в зменшенні його цінності, називається збитками» [1, 149].

К. П. Победоносцев визначає збитки так: «Всяке погіршення, зменшення цінностей, всяке псування майна становить збиток» [2, 932].

Д. І. Мейер писав: «Кожне право, що розглядається в галузі цивільного права як право майнове, має певну цінність, яка унаслідок правопорушення змен-

шується або навіть знищується, і це зменшення або знищення цінності права називається «ущербом» (російське слово «ущерб» перекладається на українську мову так само як і «убыток», тому ми наводимо цей термін без його перекладу українською мовою) або «збитком» [3, 207].

Цивілісти того часу, як і сучасні, проводили відмінність між відшкодуванням збитків, до якого хто-небудь зобов'язаний унаслідок протиправної дії або упущення в галузі позадоговірних відносин, і відшкодуванням збитків унаслідок вже існуючого і заснованого на договорі зобов'язання. Перший випадок звичайно називають відшкодуванням збитків на підставі делікту, а саме зобов'язання — деліктним зобов'язанням, другий випадок позначають відшкодуванням збитків, заснованим на договорі. Щодо обов'язку до відшкодування останнього роду збитків, то обидва є непрямим результатом самого договору, хоча останній і не мав своїм безпосереднім об'єктом саме відшкодування збитків. Зобов'язання направлено на абсолютно інший об'єкт. Невиконання цього головного змісту договору викликає реакцію в значенні примусового здійснення зобов'язання. Проте разом з примусовим здійсненням зобов'язання невиконання договору при наявності деяких особливих умов може спричинити виникнення також зобов'язання відшкодування збитків [4, 7].

Таким чином, вчені розрізняли відшкодування збитків при договірних відносинах і при позадоговірних відносинах.

Крім визначення поняття збитків «дореволюційні» вчені велику увагу приділяли визначенню видів збитків. Так, В. І. Сінайський пише, що необхідно «розрізняти різного роду збитки і, залежно від них, встановлювати розмір відшкодуваної шкоди».

Перш за все збитки поділялися на безпосередні [5, 22], прямі і віддалені, непрямі.

Якщо шкода заподіяна майну безпосередньо і виключно даною дією, що становить правопорушення, то «ми маємо в наявності прямі збитки: підпал — пошкодження дому, витрати на ремонт, втрата квартирної платні. Навпаки, в тих випадках, коли збитки створюються не тільки протиправною дією, але і іншими супутніми обставинами, що несподівано збільшують шкоду, ми маємо непрямі збитки. Вся сума збитків в останніх випадках створюється низкою причин, в якій правопорушення є тільки однією ланкою. Якби, проте, не було цієї першої причини, то і наступні не існували б». Г. Ф. Шершеневич вірно вказував, що з огляду на сутність права як засіб соціальної дії на поведінку людей, необхідно визнати, що цивільна відповідальність за незаконну дію не може йти далі того, що могла передбачити у момент правопорушення середня розумна людина на підставі загальножиттєвого досвіду [1, 149].

Основний принцип законодавства Російської імперії: принцип відповідальності тільки за прямі збитки; за непрямі ж, віддаленіші збитки відповідальність може мати місце тільки в тому випадку, якщо особа мала намір заподіяти їх [6, 106]. В т. 10 ч. 1 Зведення законів Російської імперії відповідальність за непрямі збитки обумовлювалася наявністю наміру (ст. ст. 644, 645, 683–685).

Винний в здійсненні злочину зобов'язаний винагородити за всю безпосеред-

ньо заподіянню його діянням шкоду і збитки (ст. 644 т. X ч. 1 Зведення законів Російської імперії). Тільки у тому випадку, коли буде доведено, що злочин вчинений саме з наміром заподіяти які-небудь більш чи менш важливі потерпілому від того збитки або втрати, винний зобов'язаний винагородити не тільки за збитки, що безпосередньо відбулися від такої дії, але і за все ті, хоча і віддаленіші, які ним дійсно з цим наміром заподіяні (ст. 645).

Розглянутий розподіл збитків не можна змішувати з іншим розподілом збитків: у значенні позитивного збитку, втрати, відділення майна, що вже було, або в значенні втраченої вигоди, втраченого доходу, який можна було отримати з майна, тобто того, що могло б приєднатися до майна. Це важлива відмінність і економічна, і юридична, по відношенню до самої сутності шкоди [2, 932].

Під поняття прямих або безпосередніх збитків підходить і поняття втраченого прибутку, і позитивна шкода Звідес зрозуміло, що потрібно відрізнити непрямі збитки від втраченого прибутку.

Д. І. Мейер інакше називав види збитків: 1) суб'єкт порушеного права зазнає речовинного збитку, стає біднішим. Наприклад, річ викрадається або пошкоджується — це *damnum emergens* римського права; 2) не зазнаючи речовинного збитку в майні, не роблячись бідніше, суб'єкт порушеного права унаслідок правопорушення позбавляється відомої вигоди; наприклад, укладає договір продажу, але згодом покупець відступає від договору, а тим часом ціна речі знижується — це *lucrum cessans* римського права, званий також технічним інтересом [3, 207].

Він указує, що обидва ці види збитку іноді можуть поєднуватися, збиток, як результат правопорушення, як би складається з того і іншого виду збитку, і ця сукупність речовинного збитку і втрати вигоди також називається іноді інтересом у значенні *causa rei* римського права. Наприклад, наймається карета і розбивається, а тим часом у місті ціна на екіпажі піднімається до надзвичайних розмірів, так що за годину їзди платиться удвічі або втричі більш, ніж у звичайний час: тут збиток складається з ціни карети і тієї виручки, яку дала б вона, якби була у розпорядженні господаря [3, 207].

Г. Ф. Шершеневич називав ці види збитків «дійсний збиток» і «втрачений прибуток» [1, 149].

А. С. Кравцов розрізняв широке і вузьке значення терміна «збиток». У вузькому, або у власному, значенні воно вживається для позначення як позитивного зменшення майна унаслідок шкідливої дії (*damnum. emergens*), так і у разі позбавлення такого доходу або вигоди, на які можна було цілком ґрунтовно розраховувати і які, завдяки діяльності відповідача, насправді не отримані (*lucrum cessans*). Іншими словами, відшкодування збитків рівносильно інтересу, який потерпілий має в тому, щоб шкідлива дія не настала (*id quod interest*).

Збиток у широкому значенні — це задоволення, яке повинна дати яка-небудь особа за втручання в чужу їй юридичну сферу приватного панування, оскільки унаслідок такого втручання порушені блага нематеріального характеру, наприклад, життя, здоров'я, честь, свобода і т.д. [4, 5].

Тобто автор підкреслював необхідність відшкодування і нематеріальної

шкоди. За сучасним законодавством така шкода не входить у поняття збитки, оскільки збитки є вузьчим поняттям, ніж шкода, а нематеріальна шкода входить у поняття шкоди, а не збитків.

Будь-який збиток повинен бути відшкодований, або, за термінологією цивілістів Російської імперії, — «винагороджений».

Будь-яка особа, що має дійсний законний інтерес у майні, має і право вимагати винагороди за збиток у цьому інтересі. Немає сумніву, що не тільки прямий власник майна має право вимагати винагороди за збиток, але і тимчасовий власник і утримувач, оскільки він сам повинен відповідати перед власником за цілість майна [2, 932].

Для відшкодування збитків позивачу необхідно довести 4 обставини (підстави відшкодування збитків).

Перш за все слід було встановити факт правопорушення, тобто довести, що недозволена дія, що заподіяла шкоду, дійсно була вчинена.

Хоча в «дореволюційному праві» існувало правило, що будь-хто повинен відповідати за шкоду або збиток від його дій. Проте признавалося, що цей обов'язок усувається, коли дія була вчинена на вимогу закону або уряду або через необхідність оборони або збіг таких обставин, яким особа не могла запобігти (ст. 684 т. 10 ч. 1 Зведення законів Російської імперії).

Також необхідно було довести наявність і величину збитків. Існування збитків не є важким для доведення, але встановлення величини їх є у багатьох випадках вельми важким.

Предметом позову і винагороди може бути тільки шкода, що дійсно скоєна, а не можлива і передбачувана, і не дія, від якої не виявилось ще видимих наслідків [2, 932].

При цьому відшкодуванню підлягали тільки майнові збитки. А. С. Кривцов, захищаючи принцип, що інститут зобов'язання відшкодування збитків не може мати справи із захистом немайнових інтересів, зробив також висновок, що порушення таких інтересів не може, при дії тих або інших обставин, становити для потерпілого відомий мінус також з погляду оцінки на гроші. Автор дійшов висновку, що «порушення таких благ, як життя, свобода, честь і т.д., викликає деколи, поза сумнівом, вельми і вельми значні майнові втрати. При такому стані справ виникнення зобов'язання відшкодування збитків, звичайно, є обґрунтованим. Для відшкодування збитків абсолютно не має значення, яким способом виконано напад на майно потерпілої особи. Необхідно тільки, щоб зменшення майна насправді мало місце» [4, 5].

Для відшкодування збитків обов'язково потрібно було довести наявність причинного зв'язку між незаконним діянням і виниклими збитками.

Потерпілий позивач повинен довести, що шкода у певному обсязі виникла і саме від незаконної дії, а не від іншої причини.

Проста послідовність є недостатньою. Засвідчений факт, що сторонні особи знаходилися в чужому лісі і розводили в ньому багаття, що ліс згорів і тому зазнав збиток, — потрібно ще довести: ліс згорів саме від необережного поводження з вогнем цих осіб [1, 150].

Крім того, за загальним правилом потерпілий був зобов'язаний довести винність тієї особи, якій приписується дія, що мала шкідливі наслідки. Потерпілий повинен довести, що дія була викликана наміром або необережністю особи, що заподіяла шкоду, тоді як остання може усунути припущення своєї винності, засноване на доводах потерпілого, доказом, що шкідливий результат настав унаслідок збігу таких обставин, яким він не міг запобігти (ст. 684 т. 10 ч. 1 Зведення законів Російської імперії).

Вченими підкреслювалось, що зобов'язання відшкодування збитків від ступеня суб'єктивної винності особи, ще несе відповідальність, не залежить, хоча, наприклад, зворотню точку зору можна знайти у Прусському земському кодексі 1794 року (ст. ст. 1331, 1332). Він містить пряме визнання впливу виду і ступеня суб'єктивної винності на визначення розміру збитків. Аналогічні правила ми знаходимо в Австрійському загальному цивільному кодексі 1811 року, а також Швейцарському зобов'язальному законі [4, 68].

А. С. Кривцов, критикуючи точку зору про необхідність наявності пропорційності між виною і відшкодуванням збитків, пише, що такий погляд може призвести до зникнення правильного розуміння зобов'язання відшкодування збитків. Вирішальне значення при визначенні розміру збитків має тільки один момент — заподіяний збиток. При цьому слід звертати увагу на інтерес безневинно потерпілої особи. Наскільки можливо повинно бути відновлено фактичний стан речей, який порушений шкідливою дією. Хоча б вина особи, що заподіяла шкоду, була невелика, але, якщо шкода прийняла великі розміри, відповідальність за збиток повинна бути також значною [4, 71].

Навіть поверховий аналіз основних положень про відшкодування збитків у праві Російської імперії дає змогу виявити багато схожих положень з сучасним законодавством та доктриною. Без розуміння початків кожного інституту права неможливо виявити його перспективний розвиток. Тільки зміни, що зазнають інститути права, дають відповідь на питання про актуальність того чи іншого юридичного явища на даному етапі, тому вивчення та аналіз попередніх законодавств має дуже важливе значення для сучасного цивільного права.

Література

1. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. — М.: Статут, 2005. — Т. 2.
2. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. — С.Пб.: Синодальная тип., 1896. — Т. 1-3.
3. Мейер Д. И. Русское гражданское право: В 2 ч. Ч. 1.: По испр. и доп. 8-му изд., 1902. — М.: Статут, 1997.
4. Кривцов А. С. Общее учение об убытках. — Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1902.
5. Гуссаковский О. Вознаграждение за вред // Журнал Министерства юстиции. — 1912. — № 8.
6. Синайский В. И. Русское гражданское право.